

szemle

Szubjektív történelem – tudományos feldolgozásban*

Lehet-e egy történelmi mű egyszerre szubjektív és tudományos, lehet-e a tudományos igényeket kielégítő szubjektív történelmet írni? Pihurik Judit ezt a célt tűzte ki, amikor szorgos kutatómunkával arra vállalkozott, hogy újabb, ám a meglévőkhöz képest más jellegű emléket állítson a tragikus sorsú 2. magyar hadseregnek. A tanulmány szerencsésen példázza az ókori latin mondás, a „*Historia docet, fabula delectat*” időtálló bölcsességét. A történésznek az események egymásba kapcsolódó láncolata az igazi tanítómestere, azt kell valósághűen értelmeznie és megértenie, hogy azután ő maga is tanítani tudja.

A 2. magyar hadsereg katasztrófája a Don-kanyarnál hosszú ideig olyan téma volt, amely nem kaphatott jelentőségének megfelelő nyilvánosságot. A mesterségesen-hivatalosan deklarált szovjet–magyar barátság évtizedeiben nem volt ildomos a Don-kanyarban odavesztett magyar katonák tízezreinek tragikus sorsáról beszélni. Nyugatra emigrált magyar szerzők írtak ugyan róla, de műveik természetesen nem itthoni kiadásban láttak napvilágot. Minden bizonnyal Nemeskürty István *Requiem egy hadseregért* című, 1973-ban megjelent műve volt az első olyan könyv, amelynek kiadását a „létező szocializmus” kultúrpolitikája engedélyezte. Talán azért, mert Nemeskürty jó stílusban és jó érzékkel megírt elemzésében főképp a hadsereg parancsnokának, Jány Gusztáv vezérezredesnek nehezen, de mégis meghozott, súlyos emberáldozattal járó döntését vizsgálta. Azt, hogy miután meggyőződött a magyar had-

seregre nézve tragikus helyzetről, végül is hogyan és miért engedelmeskedett annak a kegyetlen és önző német parancsnak, amely a magyar katonákat jelölte ki a német és az olasz hadtestek visszavonulásának fedezésére, a többszörös túlerejű szovjet támadás lassítására – kiszolgáltatva ezzel a 2. magyar hadsereget a felmorzsolódásnak. Ezen az „átkozott ezópuszi nyelven” lehetett akkor rekviemet írni a több tízezer szerencsétlen áldozatért.

Pihurik Judit már nem kényszerült erre a példabeszédszerű megoldásra; de talán még ennél is nehezebb, másféle feladatra vállalkozott. A valóságot szenvedélyesen kutató történész szemével vetette össze a témáról szóló memoárirodalmat a fellelhető eredeti naplójegyzetekkel, harctérről küldött levelekkel, valamint a már ismert történelmi adatokkal. A források túlnyomó része nem publikált, levéltári anyag, esetleg családi otthonokban megbúvó levél. Könyve bevezetőjében kifejti az efféle kutatómunka nem kis nehézségeit. Ha a történész például rábukkan olyan, ugyanazon személytől származó forrásanyagra, amelynek egyik része eredeti naplójegyzet, a másik pedig később megírt visszaemlékezés, lényeges eltéréseket találhat bennük. Műfaját tekintve mindkettő teljesen szubjektív, s ez már önmagában is megnehezíti a tudományos kritériumoknak megfelelő használhatóságot és interpretálást. A memoár ezen túl még további problémákat is magában foglalhat. Az egyik, hogy szerzője általában nem a történelem maradandónak bizonyult eseményei szerint mérlegel, hanem annak hatására, hogy ő maga ott és akkor mit élt át, mi volt abban az ő számára a legfontosabb. S ez az *egyéni történet* ritkán egyezik azzal, ami a maradandó, történelmi folyamat része lesz. A másik, hogy valamely esemény részese a későbbi, megváltozott helyzeteknek, divatoknak, esetleg politikai, ideológiai elvárásoknak megfelelően bővítheti, kiszínezheti az egykor átélteket, igyekezve afféle „jófiúnak” láttatni magát a memoáráskor éppen aktuális viszonyok között. Bizony, nem könnyű ilyen esetekben felderíteni és eldönteni, mi tartozik inkább a *história* és mi inkább a *fabula* kategóriájába.

A szerző konkrét példája egy memoár, amelyben a visszaemlékező beszámol arról, miként mentett meg egy szovjet partizánt és egy zsidó lányt a haláltól, amiért borzalmas kínvallatást kellett elszenvednie. Ugyanaz a személy azonban naplót is írt a szóban forgó időben, amelyben viszont minderről nincs szó. Hogyan ítéljen ilyenkor a történész? Felületes szemlélettel persze lehet egyszerűen kitalált *jófiús hősködésként* nyilvánítani a memoárban olvasottakat. Ennek nagy a valószínűsége, ha csupán a kiadás dátumát tekintjük mérvadónak. De az is legalább ennyire valószínű, hogy ilyen esetről – ha valóban megtörtént – a harctéri körülmé-

* PIHURIK JUDIT: *Naplók és memoárok a Don-kanyarból, 1942–1943*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007. 222 p.

nyek között életveszélyes lett volna a naplóban beszámolni. Csak az eltérő tartalmú forrásanyagok kivételesen gondos, mindenre kiterjedő összevetése, a kutató empatikus képessége, a szövegek és környezetük hangulati elemeinek érzékelése teheti lehetővé a tudományos igényű eligazodást. Pihurik Judit eredményesen hasznosította azokat a megfontolásokat, amelyeket e tárgykörben más szerzők már közöltek. Mindezekelőtt Gyáni Gábor *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése* című, 2000-ben megjelent tanulmányára hivatkozik, amely hasznos gondolatokkal segíti az ilyen témában kutatókat.

A könyv olvasói, különösen azok, akiket érdekelnek legújabb kori történelmünknek e gyászos hónapjai, érdekes történelmi feldolgozást ismerhetnek meg. A szerzőnek sikerült oly módon összekovácsolnia a jobbára már ismert tényanyagot a szubjektív forrásanyaggal, hogy e kettő szétválaszthatatlan, kohéziós egységet alkotva új nézőpontot is adjon. A bőségesen szerepeltetett (idézett) naplójegyzetek és a visszaemlékezések részletei itt nem afféle bővítmények, nem is az a fő feladatuk, hogy egyes állításokat, gondolatokat a tudományos követelményeknek megfelelően igazoljanak vagy cáfoljanak. Ezen túlmutatnak: úgy teszik hitelessé és olvasmányossá az egész feldolgozást, hogy immanens módon érzékeltetik a történések emberi-személyi oldalát is. Együtt és egyszerre fogjuk fel értelmünkkel a nagy események láncolatát és érzékeljük képzeletünkkel az egyéni megfogalmazásokban a mindennapok – vagy akár órák, percek – kis világában sodródó ember küldetészerű, becsületes helytállását és fokozódó kétségeit, bizakodását és reménytelen vergődéseit.

A feldolgozott forrásokról részletes adatokat találunk a könyvben: a másfél száz fellelt forrásanyagból 26 harctéri napló és 54 memoár bizonyult a szerző számára használhatónak. Ezen belül arról is eligazítást kapunk, hogy az íráskor alkotói milyen korcsoportba tartoztak, közülük hányan milyen rangú tisztek, illetve közkatonák vagy munkaszolgálatosok voltak, és az óriási harctér melyik részén, melyik hadtestbe osztva teljesítették feladatukat. S ahol lehetett, a szerző még azt is felderítette, hogy milyen családi és műveltségi, iskolázottsági háttere volt a naplók, memoárok íróinak. Nem mindegy ugyanis, hogy ki milyen pozícióból láthatta a helyzetet. A magasabb rendfokozatú tiszteknek nem csupán a közvetlen tapasztalatai voltak mások, mint a közlegényeké és a velük együtt szorongó alacsonyabb rendfokozatú tiszteké, hanem nagyobb áttekinthetőséggel, több és másféle információval is rendelkeztek, ennek megfelelően más szempontból ítélték meg az eseményeket. (A 15. és 16. oldalon olvasható számadatok – mint annyi más könyvben is, amely számokat közöl – nem egészen pontosak. Összesen 76 naplót és/vagy memoárt

író személyről van szó, ami akkor sem egyezik az általuk írt források 80-as számával – a 26 naplójegyzettel plusz az 54 memoárral –, ha a 24. lábjegyzetből megtudjuk, hogy egyvalaki naplót és memoárt is írt, egy másik személy pedig két visszaemlékezést is produkált. Nem egyértelmű, hogy ez utóbbinak is vannak-e naplójegyzetei, de még ebben az esetben is 79 lenne a pontos szám – ha viszont nem írt naplót, akkor csak 78. Ez természetesen az egész mű szempontjából lényegtelen mozzanat, csupán az árgus szemekkel olvasó recenzens akadémuskodó megjegyzése.)

Mint megtudjuk, a forrásanyagok többsége tiszteltől származik, ami nagyon is érthető. Ez nem csupán műveltség és íráskészség kérdése, mivel a közkatonák és a többnyire zsidó munkaszolgálatosok között is voltak érettségizettek, sőt egyetemet végeztek. A katonatiszteknek azonban a harcselekmények jelentették a direkt szakmai tevékenységet, ezért másoknál nagyobb késztetést érezhettek közvetlen háborús élményeik megörökítésére. Viszont azoknak a közkatonáknak vagy munkaszolgálatosoknak a papírra vetett érzései, gondolatai, akiknek nem „szakmájuk” a háború, más szempontból adhatnak fontos információt a jó szemű történésznek. A kétféle látásmód összevetése, szakszerű feldolgozása különösen érdekes.

A könyv a bevezetés után kilenc fejezetből, zárszókból és az adatokat tartalmazó kiegészítő részekből áll. A szerző igyekezett kerek egészként feldolgozni a gyászos történetet. Az egyes fejezetek részletes ismertetéseket tartalmaznak azokról a körülményekről is, amelyek között a hadsereg elindult, elfoglalta helyét, megismerkedett az ottani lakossággal, tapasztalta a honi propaganda és az oroszországi valóság különbözőségét. Hiszen a lakosság egyáltalán nem felszabadítókként fogadta őket, a katonák és partizánok pedig elkeseredett, hihetetlenül szívós ellenállást tanúsítottak. Kétségek merültek fel a katonákban abban a tekintetben is, hogy oly távol hazájuktól valóban a bolsevista támadást megelőző nagy honvédő küldetés részesei-e, ahogyan a hivatalos ideológia ezt igyekezett elhitheteni velük. Eltérő véleményeket ismerhetünk meg magáról a hadseregről vagy egyes részeitől, és a járulékos feladatokat ellátó, többnyire zsidó munkaszolgálatosokhoz való viszonyukról. Emellett olvashatunk az állandó életveszély közepette is fel-felvillanó katonahumorról. Tudomást szerezhethetünk az országunktól tetemes távolságra húzódó front utánpótlási, ellátási nehézségeiről, arról, hogy az élelmezés, a ruházat és a fegyverzet mennyire alkalmatlan volt a gyakorta mínusz harminc-negyven fokos oroszországi télen. Végül szomorúan érzékletes pillanatképeket kapunk az elsőprő erejű orosz támadás következtében óriási veszteségek közepette végbement visszavonulásról. Erről található a leg-

kevesebb naplójegyzet, lévén ez a helyzet nem a legalkalmasabb az írásra. De még így is iszonyatos képek tárulnak elénk a front összeomlásáról, a fejesztett menekülésről, amikor a sokkal jobban felszerelt német katonák nem engedték járműveikre felkapaszkodni, puskatussal verték, lökdösték le róluk szerencsétlen, összefagyott magyar sorstársaikat. Késő szavakkal írják le a gyakorta éhező katonák megdöbbenésüket és értetlenségüket, midőn azt látták, hogy a front mögötti élelmiszerraktárakat felgyújtották – nyilván azért, hogy tartalmuk ne kerüljön az el-lenséghez.

Gazdag képanyag is élénkíti a kiadványt, amelyben láthatjuk a harc-teri mindennapok egy-egy pillanatát megörökítő fotókat, továbbá rajzo-kat, karikatúrákat, kéziratos naplórészletet, az egyes csatákról vagy harc-állásokról készített térképeket... stb.

Mindezek alapján bízást elmondhatjuk: Pihurik Juditnak az a kísér-lete, amelyet könyve első mondatában megfogalmaz – hogy szubjektív források alapján mutassa be, miként élték meg a magyar katonák a keleti hadszíntérnek ezt a kataklizmáját – sikerrel járt. Műve szemléletesen bizonyítja, hogy lehetséges tudományos színvonalú szubjektív történel-met írni.

Licskó György

Agitátorok, szervezők, aktivisták – avagy hogyan épül a nemzet?*

Létezik-e egyáltalán a „nemzet” megjelöléssel illetett, mindennapjaink-ban is oly gyakran megidézett entitás? Ha igen, mit is érthetünk alatta? Ha nem, akkor pedig miért gondoljuk mégis úgy, hogy létezik? A fenti és a belőlük leágazó kérdések csokra éppenséggel nem új, az aktuálisan érvényesnek gondolt válaszok azonban folyton változtak és változnak. Nem csak a politikában, hanem a társadalomtudományok minden érin-tett ágában is. Az örökké létezett és létező, az ember világának elenged-hetetlen alkotóelemét jelentő közösség képe helyére a történeti jelen-ségként, emberek csoportjainak alkotásaként létrejött, vagy tudatos vállalkásként megélt csoport eszméje lépett, amely lehet társadalmi rea-

litás és intézményesült forma, de akár „képzelt közösség” is. Lassan másfél évtizede egyre többen megkérdőjelezik magának a közösségnek a létét is, mondván a nemzeti azonosságtudat nem egyfajta minden pilla-natban fontos idea az emberek életében, hanem valami sokkal esetlege-sebb, véletlenszerűen jelentkező, helyzethez kötött. A nemzetek nagy, átfogó koncepciója helyett leginkább azt ismerhetjük meg, ahogy egyes társadalmi szereplők kidolgozzák és különböző társadalmi cselekvések során alkalmazzák a nemzet eszméjét, akár egyedi események értelmezé-sére és elrendezésére, akár azoktól függetlenül, de mindenképpen saját céljaik szolgálatában.¹

Rogers Brubaker utóbbi elmélete, melyre Judson is hivatkozik, egyúttal módszertani revíziót is jelent. Kiindulópontja az, hogy amennyiben kuta-tásaink a nemzetre, egy entitásra irányulnak, akkor óvakodjunk attól, hogy eleve elfogadjuk elemzési kategóriaként azokat az egyébként gya-korlati fogalmi kereteket, melyeket valójában ideologikus alapon dol-goztak ki azok, akik a nemzet egyféle koncepciójának érvényességében érdekeltek. Amennyiben a nemzetet valóban konstruált közösségként kezeljük, akkor nem tekinthetjük valós entitásnak. Tehát ha nem akar-juk, hogy még vizsgálódásaink megkezdése előtt fogságba ejtsen minket a dolgok egyetlen perspektívája, akkor nem elsősorban a nemzetet kell vizsgálat alá venni, hanem sokkal inkább a nemzetiesség, a nemzethez tartozás (*nationhood*) megalkotásának folyamataira és társadalmi műkö-désére érdemes koncentrálni, akár mindennapi és helyi szinten, mintsem a nemzet fogalmára. Eleve adott nemzet nincs, csak egy társadalmi jelen-ség, ami különböző helyzetekben másként jelentkezhethet és mást jelenthet.

Brubaker szemléletváltása szociológiai és antropológiai kutatások sora mellett történeti vizsgálódások egy új irányát is ösztönözte. Ezek a mun-kák,² melyek legjelentősebbjei sajátos módon a mai Csehország 19–20. századi történetéből merítik témájukat, arra keresik a választ, hogy az egykorú ideológiák és politikusok számára megkérdőjelezhetetlenül el-sődleges nemzeti hovatartozást miként élték meg, miként tették magu-kévá, miként módosították vagy éppen utasították el a mindennapok-

¹ ROGERS BRUBAKER: *Ethnicity without groups*. Harvard University Press, Cambridge, 2004. Magyarul: Uő: Csoportok nélküli etnicitás. In: KÁNTOR Zoltán–MAJTÉNYI Balázs (szerk): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*, Rejtjel, Budapest, 2005.

² A teljesség igénye nélkül: JEREMY KING: *Budweisers into Czechs and Germans. A local history of Bohemian politics, 1848–1948*. Princeton University Press, 2002; CHAD BRYANT: *Prague in Black. Nazi Rule and Czech Nationalism*. Harvard University Press, 2007; TARA ZAHRA: *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948*. Cornell University Press, 2008.

* PIETER M. JUDSON: *Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Harvard University Press, Cambridge, 2006. 332.